

De proto-Van Dale, 140 jaar en twaalf bewerkingen geleden

Rik Schutz

In de 13^e uitgave (1999) van *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal* staat voorin een opsomming van de geschiedenis van het woordenboek, dat bekender is onder de bijnaam *Dikke Van Dale* en dat tot voor kort door de uitgeverij consequent de *Grote Van Dale* werd genoemd. Hierna zal ik de lopende uitgave aanduiden als VD¹³.

De naam 'Van Dale' is ontleend aan de bewerker van de 2^e uitgave, Johan Hendrik Van Dale, en het is dus curieus dat we in de genoemde opsomming het *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* van I.M. Calisch en N.S. Calisch uit 1864 de eerste noemen. Het zou logischer zijn om het boek van C&C de proto-Van Dale te noemen en dat zal ik in het vervolg van deze tekst dan ook doen.

De proto-Van Dale is om ten minste twee redenen bijzonder. De ene is dat het boek – zeker in vergelijking met de uitgaven 2 t/m12 van het woordenboek – extreem zeldzaam is. De andere is, o paradox, dat het boek voor iedereen toegankelijk is, doordat de *digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren* (dbnl) het op zijn website heeft ontsloten. Het is daardoor mogelijk om van elk woord dat nu in de *Grote Van Dale* staat op te zoeken of, en zo ja hoe, het voorkomt in de proto-Van Dale van 140 jaar geleden. Echter, de lekenonderzoeker die aan de vergelijking begint, merkt dat er nogal wat van hem wordt gevegd. We hebben bij Van Dale onderzocht op welke manier we de drempel kunnen verlagen. In dit artikel geef ik voorbeelden van bijzonderheden, valkuilen en verrassingen die we tegenkwamen.

Met de eerste automatische trefwoordvergelijking waren we snel klaar. Van de 15.539 trefwoorden uit de proto-Van Dale die op de site van dbnl te vinden zijn, vinden we er 11.223 als trefwoord in VD¹³ terug. Bijna driekwart. Er staan ruim 200.000 trefwoorden méér in VD¹³ dan in de proto-Van Dale. Dat zijn harde cijfers, maar ze geven een vals beeld. Daarvoor zijn verschillende redenen. De belangrijkste zijn:

- er staan veel meer trefwoorden in C&C dan we zien in de index; alle trefwoorden die bekort zijn opgenomen in een zogenaamd nest, zijn niet herkenbaar voor de computer;
- van veel trefwoorden is de schrijfwijze veranderd; ze zijn er nog wel, maar ze worden niet als 'hetzelfde' herkend.

*...STUK

De volgende fragmenten uit C&C maken duidelijk waarom dingen die wij, interpreterende lezers, wél als trefwoorden herkennen, maar een simpel computerprogramma niet:

Nier, v. (-en), zek. vleezig deel (in het ligchaam van mensch en dier) achter in den buik; (delfst.) zek. klomp erts. *-BED, o. (-den), (ontl.) vet dat de nieren omgeeft. *-BEKKEN, o. holte der nieren.

Nierharst, m. (-en), of *...STUK, o. (-ken), (van een kalf). *...HOUT, o. graveelhout. *...JICHT, v. gmv. *...PIJN, v. (-en). *...STEEN, m. (delfst.) nephriet. *...VET, o. *...WEE, o. *...ZUCHT, *...ZIEKTE, v. *...ZUCHTIG, bn.

De eerste trefwoordvergelijking leverde voor deze voorbeelden een 100%-score op, want zowel *nier* als *nierharst* staan in C&C én in VD¹³. De overige trefwoorden werden door de computer niet herkend en dus niet meegenomen in de vergelijking.

Wij mensen lezen de tekenreeks *-BED en *...STUK als *nierbed* en *nierstuk*, doordat we bijna automatisch het (eerste deel van het voluitgeschreven) trefwoord aan het begin van het nest, in deze voorbeelden *nier*, op de plaats van het streepje, respectievelijk de drie puntjes zetten.

Doordat we bij Van Dale uit de voeten kunnen met automatisch zoeken-en- vervangen en bovendien weten waar de lettergreepgrens ligt in *nierharst*, kunnen we ook de computer de trefwoorden volledig laten uitschrijven. Alle streepjes worden vervangen door het eerste woord en alle beletseltekens door het eerste deel van het eerste woord, en dat levert bij deze fragmenten correcte trefwoorden op: *nier*, *nierbed*, *nierbekken*, *nierharst*, *nierstuk*, *nierhout*, *nierjicht*, *nierpijn*, *niersteen*, *niervet*, *nierwee*, *nierziekte*, *nierzucht*, *nierzuchtig*.

Helaas leidt deze truc in de meeste gevallen tot onbevredigende resultaten. Er moet namelijk geïnterpreteerd worden welk deel van het eerste woord de plaats inneemt van de drie puntjes. Zie

Nomaden, m. mv. herdervolken, rondzwerende volken. *...DISCH, bn. rondtrekkend, zonder vast verblijf. *...MADISEREN, ow. gel. een zwerfend leven leiden, rondtrekken.

De keuze voor *no-*, de eerste lettergreep van *nomaden*, leidt tot het correcte *nomadiseren*, maar levert ook het foute *nodisch* op. Bij het eerste woord had het deel *noma-* moeten worden ingevuld. Er zit niets anders op dan alle gevallen langs te lopen en zo nodig (bij ten minste de helft) te corrigeren. Het resultaat van die bewerking is een complete, correcte lijst met C&C-trefwoorden.

Als we de trefwoordvergelijking met VD¹³ nu opnieuw uitvoeren vergelijken we geen 15.539, maar 77.529 trefwoorden, vijf maal zo veel, waarvan er – in de oorspronkelijke spelling – 45.612 in VD¹³ te vinden zijn.

Nommerteeken

Het volgende probleem is dat een woord veranderd kan zijn in de manier waarop het wordt geschreven. Het is niet moeilijk om voorbeelden te bedenken: *phase*, *nedertellen*, *noodig*, *opnaaijen*, *optogt*, *teeken*, *vleesch*. Door de regelmaat in het patroon is het tamelijk eenvoudig te voorspellen hoe deze C&C-woorden er nu uit zouden zien. We zoeken ze terug in VD¹³ als: *fase*, *neertellen*, *nodig*, *opnaaien*, *optocht*, *teken*, *vlees*.

Meer interpretatie en vindingrijkheid is nodig bij woorden die niet een eenvoudig te herkennen patroon volgen zoals *ph = f*, *-sch = -s*, etc. Soms geeft een bij het trefwoord afgedrukte variant in C&C al houvast, zoals bij *oniks* (*onyx*) en *paruiik* (*pruiik*). Andere voorbeelden zijn: *coujoneren*, *czar*, *joujou*, *jufvrouw*, *nommer*, *nandou*, *pampelmoes*, *pastinak* (*pinksternak*), *piekeniek*, *saizoen*, *souple*. Ze worden ‘omgespeld’ naar: *koeioneren*, *tsaar*, *jojo*, *juffrouw*, *nummer*, *nandoe*, *pompelmoes*, *pastinaak*, *picknick*, *seizoen*, *soepel* en alle teruggevonden in VD¹³. In een geval als *caryatieden* / *kariatide* vinden we niet minder dan vier verschillen *c = k*, *y = i*, *ie = i* en het meervoud is enkelvoud geworden.

Een bijzondere categorie is die waar een betekenisverschil intussen een andere spelling heeft opgeleverd. In C&C zijn *copie* en *kopij* gelijkwaardige varianten voor dezelfde betekenissen en *kruid* wordt ook gebruikt voor wat wij nu kennen als *kruit*. Tot slot een opmerking over de rol van de spatie in de spelling. Op dit moment maken velen zich zorgen over een verschijnsel dat wel de Engelse ziekte wordt genoemd: het los van elkaar schrijven van woorden die aaneengeschreven moeten worden. Tegen die achtergrond is het grappig om te zien hoeveel woorden we aaneen zijn gaan schrijven sinds 1864: *bot weg*; *bek af*; *rijst en brij*; *a part*; *a plomb*; *in der daad*. Kortom, *een heele boël*.

Na de beide voorbereidingen, voluitschrijven en omspellen, beschikken we over een driekoloms lijst: bij elke tekenreeks die in het C&C-bestand de status ‘trefwoord’ heeft (bv. *...TEEKEN) is nu een voluitgeschreven trefwoord (*nommerteeken*) beschikbaar én het woord zoals dat tegenwoordig geschreven zou worden (*nummerteken*).

Met behulp van die lijst is het voor ons, maar ook voor een toekomstige gebruiker van de digitale *Grote Van Dale*, mogelijk om bij elk trefwoord te zien of het ook al in C&C stond en zo ja, om door te klikken naar het artikel uit dat woordenboek. Hieronder geef ik wat voorbeelden van de typen overeenkomsten en verschillen. Het trefwoord staat steeds voluit (zoals wij het begrepen hebben), vet, zonder hoofdletter en in de spelling uit C&C.

Verdwenen

Wat volgt is een heel beperkte keuze uit de lange reeks woorden die in het midden van de 19^e eeuw in het woordenboek stonden en nu niet meer. In hoeverre ze toen ook deel uitmaakten van de omgangstaal is de vraag. Elk woordenboek bevat tal van woorden die niet tot de woordenschat van de meeste moedertaalsprekers behoren. Daar komt bij dat in de 19^e eeuw de boekentaal waarschijnlijk verder af stond van de omgangstaal dan nu. Multatuli schreef: ‘*Ik leg my toe op ’t schryven van levend hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan.*’ Toen Douwes Dekker schoolging was C&C nog niet verschenen, maar ik durf aan te nemen dat het woordenboek representatief is voor het soort schrijftaal waarop Multatuli zinspeelt in zijn Idee 41. Hieronder een korte opsomming van woorden die niet meer in VD¹³ te vinden zijn.

neusuitwerping, v. (-en), het slijmerig druipen uit den neus.

nippelen, bw. gel. (ik nippelde, heb genippeld), iem. uit geile drift gedurig betasten.

onderwind-al, m. die alles ondernemen durft.

onduitschheid, v. slecht nederlandsch of hollandsch, bastaard-uitdrukking.

Orthische machine, v. werktuig om het land, bij gebrek aan trekbeesten, door mensen te bewerken; dus geheeten naar Orth, den uitvinder).

snedeling, m. en v. (-en), kind dat door middel der keizerssnede is ter wereld gekomen.

stekade, v. (-n), dolk -, ponjaard in eenen stok verborgen.

valhoed, m. (-en), hoedje (voor kinderen die nog niet lopen kunnen).

ongebild, bn. zonder dikke billen.

ongedut, bn./.../; *een - meisje*, (dat den ouderdom van 28 jaren nog niet bereikt heeft).

ontvrijen, bw. gel. *hij heeft mij mijn meisje ontvrijd* (met list mijne vrijster weggenomen).

vettewariër, m. (-s), die vette waren (olie, kaarsen enz.) verkoopt.

In veel gevallen zijn niet de benoemde verschijnselen verdwenen, maar zijn de woorden ervoor vervangen door andere. Soms is dat jammer, zoals bij de fraaie purismen *eend* (canard) en *nieuwspapier* (krant).

Onverwacht hedendaags

Het valt op dat veel modern aandoende woorden en uitdrukkingen, met inbegrip van Engelse leenwoorden, al worden aangetroffen in het midden van de 19^e eeuw.

deze dame is goed geconserveerd, men kan het haar niet aanzien dat zij reeds bejaard is

krultang, v. (-en), kappers-krulijzer.

kunstgebit, o. gmv. valsche tanden.

overblijven, niet naar huis gaan in het rustuur (op scholen enz.).

overwerken, **zich** -, ww. (ik overwerkte mij), door te veel werken zich vermoeijen

potatoe, v. (-s), aardappel.

prison, v. gmv. gevangenis.

stock-exchange, v. effectenbeurs te Londen.

sherif, m. (-s), provinciale regter in Engeland; overheidspersoon in Arabië.

steamer, m. (-s), stoomboot.

ticket, o. (-s), stembriefje; toegangbewijs (in Engeland).
valscherf, m. zek. werkt. der luchtreizigers, † parachute.
vrachtwagen, m. (-s), vervoer-, transportwagen.
vermicelli, v. mv. buis- of haarvormige meelpijpjes, (inz. in Italië in gebruik).

Op het verkeerde been

Veel vaker dan in de voorbeelden hierboven heeft het woord zoals wij het nu kennen een heel andere betekenis dan toen. Soms is de betekenis niet wezenlijk anders, maar is het ding dat met het woord wordt aangeduid erg veranderd. Als ik in C&C het woord *ambulance* aantref, ben ik verrast en het drukt me met de neus op de vraag wat precies de betekenis van een woord is. VD¹³ definieert *ambulance* als: ‘wagen voor het vervoer van zieken en gewonden’. Op die manier kun je inderdaad de felgekleurde auto omschrijven die – uitgerust met hightech apparatuur en sirene – geacht wordt binnen een kwartier na een melding waar ook in Nederland, ter plaatse te zijn. Dezelfde omschrijving is ook bruikbaar voor de kar met houten wielen die ik me voorstel op de slagvelden van 150 geleden. De redactie van de Grote Van Dale is er op bedacht bij het actualiseren van betekenisomschrijvingen het verleden te respecteren. De *spaarlamp* is volgens VD¹³ een ‘lamp die weinig olie, elektriciteit enz. verbruikt’. Het *Woordenboek hedendaags Nederlands* verengt – zoals op grond van de titel ook verwacht mag worden – de definitie tot het hedendaagse ding: *spaarlamp* ‘elektrische lamp die weinig energie gebruikt, hyponiem: QL-lamp’. *Ambulance* en *spaarlamp* zijn voorbeelden van woorden die in essentie dezelfde betekenis hebben behouden. Er zijn veel meer voorbeelden van woorden die een specifieke betekenis hebben gekregen die na 1864 is gelexicaliseerd en die nu dominant is, zoals bij *opbellen*, *rijbaan*, *rijtijd*, *robot*, *saucisson*, *stadbus*, *trekhaak*, *vrouwendag*. Bij *snoer* is nog geen sprake van elektriciteit, bij *slim* ontbreekt de betekenis ‘snugger’.

ambulance, v. (-s), (bij het leger) ziekenwagen, veldhospitaal
biljoen, o. gmv. afgekeurd geld, geld buiten omloop
econoom, m. (...omen), landhuishoudkundige, landbouwer
gangster, v. (-s), voetgangster
gelijkmaker, m. (-s), waterpasser
infaas, bn. aangeboren, ingeschapen
kunstijs, o. ververschingsijs (door banketbakkers bereid)
nachtkrab, v. (-ben), krab die men zich des nachts in den slaap geeft
nadagen m. mv. tijd gedurende welken een leerjongen of leermeisje na volbragten leertijd nog als leerling moet werkzaam zijn om de verzuimde dagen te vergoeden
nikker, m. (-s), soort watergeest, spook
opbellen bw. gel. door schellen doen opstaan
overwinnen, bw. ong. (ik won over)/.../ (fig.) telen, voortbrengen (kinderen).
priegelen, bw. gel. (ik priegelde, heb gepriegeld), aflossen, kloppen
rijbaan, v. (...anen), plaats voor de oefeningen in de rijkunst; gladde baan op het ijs voor de schaatsenrijders
rijtijd, m. tijd wanneer de visschen kuit schieten, paartijd der visschen
robot, v. zek. heerdienst (in Duitschland)
sandaal, v. (...alen), schoeisel der oude volken, (zool met banden om den voet vast)
saucisson, m. (-s), lederen met kruid gevulde zak tot het doen springen eener mijn
spaarlamp, v. (-en), lamp die weinig olie verbrandt
sportsman, jager, visscher
stadbus, v. (-sen), bus waarin de armenpenningen worden opgezameld
vraagbaak, v. (...aken), bus waarin men geschreven vragen steekt
vrouwendag, m. (-en), (r.k.) de eerste Februarij

Lichtjes aangepast

Van de woorden die nog in VD¹³ voorkomen is vrijwel altijd de betekenisomschrijving aangepast, maar bij sommige woorden valt op hoe minimaal. In de definitie van *stuiveling* ‘bevroren en daardoor vermolmd turf’ was vroeger ‘bevrozen’ het eerste woord. Vergelijk zelf de definities van *opscheppen*. C&C: spijs uit den pot of ketel in de schotels doen om op te dissen; VD¹³: (m.betr.t. spijzen) uit de pot of ketel in een schotel of op een bord scheppen om op te dienen. Bij het woord *stripmeid* zegt C&C ‘vrouw die tabak van de stelen aftrekt’. Ik verwachtte iets anders in VD¹³, maar daar staat: ‘meisje dat of vrouw die tabak van de stelen aftrekt’. *Abstinentie* is volgens C&C ‘onthouding (van spijs en drank)’. In VD¹³ is dat geworden ‘vrijwillige onthouding, m.n. van spijs, drank en seksueel verkeer’.

Doorzichtige samenstellingen?

Tot voor kort stonden in elke editie van de Grote Van Dale zogenoemde opnoemers, of doorzichtige samenstellingen. Dat zijn woorden waarvan de betekenis niet verklaard werd, omdat die – volgens de lexicograaf van dienst – voor zich sprak. Voorbeelden uit C&C illustreren dat de parate kennis die voor dat begrip nodig is kan verouderen: *onkluifbaar*, *stinkbonsem*, *stiprekenaar*. Voor literatuurlijfhebbers is de opnoemer *voskuil* een leuke ontdekking.

Dat zeggen we nu anders

De tijdgeest waart door elk woordenboek en hoe die doorwerkt in betekenisomschrijvingen wordt goed zichtbaar als hij eenmaal is veranderd. Onderstaande voorbeelden spreken voor zich.

beschaafd, /.../ *de -e volken* (in tegenoverstelling der wilden)

pagaai v. (-jen, -en), (zeew.) roeriem (der wilden)

vrouw, v. (-en), medegeschapene van den man

Soms valt het gebruik van een woord op dat we nu vermijden omdat het een gevoelslading heeft gekregen die het toen waarschijnlijk niet had, zoals in *Noor* ‘inboorling van Noorwegen’. De heren Calisch zagen er geen been in om af en toe stellige oordelen te vellen, getuige:

onderbreken, bw. ong. (geen zuiver nederl. woord), in de rede vallen

de veertiende man, (aan eene tafel, om het getal 13 te overschrijden dat, volgens een dom bijgeloof, onheilspellend is)

de vrucht afdrijven, op misdadige wijze de zwangerschap beletten

Een enkele keer is een veranderde waardering op een subtiele manier zichtbaar. Het woord *overgewicht* is in C&C ‘meer dan het vereischte gewigt’ en dat klinkt positief, terwijl dat nu toch echt altijd een probleem is. En sommige definities waren ook domweg niet in orde in C&C, zoals ‘zekere afzigtelijke vogel die slechts in de schemering vliegt’ bij *vledermuis*, *vleêrmuis*.

Encyclopedischer

Een opvallend kenmerk van C&C is het relatief grote aantal encyclopedische ingangen.

Theresia-orde, eene militaire ridderorde in Oostenrijk

St. Elizabetsvloed, de overstroming in Zuid-Holland (18 November 1421)

een pond sterling, (engelsche munt = f12.00 ongeveer)

Stamboel, o. gmv. Konstantinopel (in de Turksche taal); (ook fig.) het Turksche rijk

Trastevere, o. gebied van Rome aan gene zijde van den Tiber

Idioom

Allerlei hedendaagse uitdrukkingen zijn al in C&C te vinden, maar ze luiden vaak net een beetje anders dan wij ze nu gebruiken. Vaak verschilt er maar één woord:

dat sluit [i.p.v. slaat] *als eene tang op een varken*

het is op het nippertje [i.p.v. nippertje]

één vogel in de hand is beter dan twee in de lucht [dat zijn er tien geworden]

alle baatjes helpen [van kleine baten verruimd naar beetjes]

hij laat den aap uit de mouw kijken [tegenwoordig komt de hele aap eruit]

Ossen ?ollen

Het lijkt wel of het slaan met een hamer op de kop van een rund anderhalve eeuw geleden een populair tijdverdrijf was, getuige het rijtje:

bollen, bw. en ow. gel. (ik bolde, heb gebold), (eenen os) met eenen hamer voor den kop slaan; **dollen**, bw. en ow. gel. (ik dolde, heb gedold), /.../ *eenen os* -, doodslaan (met eenen moker voor den kop); **kollen**, bw. gel. (ik kolde, heb gekold), een (rond) beest met eenen moker voor den kop slaan alvorens het te doden.

Tot slot

Met de hierboven beschreven bewerking van de trefwoordenlijst van slechts één oud woordenboek, is een stap gezet op een weg die we zeker willen vervolgen. De mogelijkheid om vanuit de hedendaagse woordenschat, zoals die in de *Grote Van Dale* bijgehouden wordt, oude teksten direct te ontsluiten is te aantrekkelijk om niet te realiseren. Iedereen vindt het nu al heel gewoon om bij het aanklikken van een woord als ‘gezocht’ in het digitale woordenboek automatisch bij *zoeken* uit te komen. Toch is dat nog geen tien jaar mogelijk. Als het aan ons ligt zal het niet lang duren of vanuit de digitale *Grote Van Dale* kan een hedendaags woord in oude teksten worden teruggezocht, zonder dat de woordenboekgebruiker zich hoeft af te vragen in welke spelling.

Het was erg verleidelijk om voor dit artikel uit de verschillen in de trefwoordenlijst van twee woordenboeken die met een interval van bijna 140 jaar zijn verschenen, iets af te leiden over de verschillen in de samenleving toen en nu. Vooral de in onbruik geraakte woorden spreken tot de verbeelding. Ik heb me ingehouden en volstaan met het geven van een paar suggestieve lijstjes. Het zou te wensen zijn dat het onderwerp nog eens wordt behandeld met meer diepgang en ijver dan ik hier laat zien. Ik denk aan iemand die lijdt aan

schrijfjeukte, v. gmv. (fig.) onbedwingbare zucht om te schrijven, (inz. in het openbaar). Wie dit artikel leest, schiet zonder twijfel onmiddellijk de naam van een kandidaat-auteur te binnen.

Met hartelijke dank aan twee mensen zonder wie dit stukje niet geschreven had kunnen worden: René van Stipriaan (dbnl) en Johan Zuidema (Van Dale).